

Vladimír Nálevka

horké krize
studené války

VYŠEHRA D

škálu činnosti, od likvidace regionálních konfliktů a odzbrojování soukromých milicí, přes bezpečnostní garance v místě působení až k účasti na budování moderní infrastruktury. Vedení jednotlivých rekonstrukčních týmů převzaly mj. Německo, Itálie, Norsko, Česká republika, Litva, Velká Británie a Spojené státy. Stabilizační roli NATO v Afghánistánu akceptovala v lednu 2006 mezinárodní konference na vysoké úrovni v Londýně, která přislíbila Kábulu finanční pomoc ve výši 10,5 miliard dolarů a v závěrečné dohodě zdůraznila význam bezpečnosti jako „základního předpokladu snahy o dosažení stability a rozvoje země“.

Všechny tyto plány však narazily na bariéru odporu Tálibánu, který se postupně vzpamatoval z předchozích porážek a v průběhu roku 2007 zahájil novou ofenzívu – částečně obnovil svoji vojenskou sílu na jihu a východě Afghánistánu. Převzal kontrolu výnosného obchodu s opiem, odmítl nabídku Hamída Karzáiho na uzavření příměří a na podzim již nebezpečně ohrozil bezpečnost Kábulu. Severoatlantická koalice musí, pokud chce udržet alespoň část dosavadních výsledků stabilizační mise, výrazně zvýšit počty svých vojáků v zemi. Lze jen doufat, že západní politikové a vojenské autority NATO si uvědomují skutečnost, že v 19. a 20. století se ještě žádné zahraniční intervenci nepodařilo Afghánce porazit, a měli by tedy uvažovat i o jiných alternativách, než je čistě vojenské řešení.

Pád berlínské zdi

Začátky sovětské systémové krize lze nalézt již na sklonku 60. let, kdy ve snaze o překonání strukturálních slabín ekonomiky, zejména obilního problému, a jako svého druhu náhradu za odmítnutí tzv. Kosyginovy reformy se Kreml uchýlil k silným narkotikům západních úvěrů a masivního exportu ropy, zemního plynu a dalších surovin. V průběhu sedmé dekády 20. století se Sovětský svaz zcela zřekl tradičního stalinského kurzu přísné autarkie a akumulace zlatých rezerv, a de facto se změnil v surovinový příspěvek kapitalistického světa. Severoamerické sankce po vpádu do Afghánistánu byly – v souvislosti se značným poklesem cen ropy a zemního plynu na světových trzích, a tomu odpovídajícím poklesem valutových příjmů – již hodně cítit. Bez vlivu na prohloubení systémové krize nebyl ani dramatický posun v politice Západu v roce 1981, spojený s nástupem Reaganovy administrativy ve Spojených státech.

Komplexní krizi „prvního státu dělníků a rolníků“ specifikovaly mnohé, mimořádně závažné skutečnosti. V národním hospodářství převládala jednostranná orientace na těžký a především zbrojní průmysl, mj. negativně ovlivňující celkovou technologickou úroveň a infrastrukturu. Navíc, kombinace požadavků vojenského sektoru a okamžitých úkolů zahraničního obchodu, který musel zajistit alespoň minimální plnění Brežněvovy společenské smlouvy (my vám dovolíme mírně rozkrádat, a vy se nám nebudete plést do vládnutí) dovozem nutných potravin a spotřebního zboží, vedla ke stavu, kdy většina domácích investic směřovala do preferovaného odvětví těžby ropy a zemního plynu. Zatímco západní země rozvíjely novou fázi vědecko-technické revoluce, charakterizované omezením klasické spotřeby energie a kovů, nástupem mikroelektroniky, biochemie a informatiky, sovětské vedení v tomto směru přijímalo pouze mnohomluvné rezoluce. S výjimkou několika špičkových podniků a výzkumných ústavů byla komputerizace v Sovětském svazu na úrovni třetího světa.

M. S. Gorbačov a W. Brandt. „Reformátoři to neměli nikdy lehké.“

Chronickým problémem sovětské ekonomiky bylo zemědělství, které se prakticky nikdy nevzpamatovalo z následků násilné kolektivizace ve 30. letech. Jeho produktivita byla zoufale nízká a Moskva byla nucena dovážet stále více potravinářského a krmného obilí, v první polovině 80. let již 37 milionů tun ročně. Nedostatečný sortiment potravin, zejména masa a masných výrobků, a špatná distribuce ovoce a zeleniny vytvářely trvalé napětí na vnitřním trhu.

V důsledku chybné koncepce ekonomického růstu a dalších vad extenzivního hospodářství propukla hluboká ekologická krize – postupně došlo k vyčerpání mnoha přírodních zdrojů, silně bylo znečištěno životní prostředí. Zjevná byla zkáza Aralského moře a ohrožení čistoty vod sibiřského Bajkalu.

Demografickou krizi vyvolaly dva protichůdné procesy. Na jedné straně se projevoval prudký úbytek venkovského obyvatelstva v centrálním Rusku a v Pobaltí, na druhé straně probíhala populační exploze ve středoasijských republikách. Zkáza ruského venkova se stala námětem mnoha kritických literárních děl.

Morální krize zasáhla především nomenklaturní elitu. Do pašování diamantů na zahraniční trhy byla zapletena i Brežněvova dcera Galina.

Zkorumpované stranické špičky ve Střední Asii přetvořily tamní oblasti v údělná orientální knížectví s vlastními zákony. Nesporného vrcholu dosáhla v tomto ohledu bavlníková mafie uzbeckého stranického bosse Rašidova.

Smyslem Gorbačovovy „perestrojky“ mělo být prolomení této systémové krize pomocí celé škály reforem, včetně částečné změny politického režimu. Často používaný termín „glasnost“, tj. otevřenost či kritičnost, zasahoval stále širší oblasti společenského dění, od kritického přístupu k minulosti a odstranění většiny cenzurních zábrán v médiích až po odmítání autoritativních způsobů jednání v současnosti. Reformní úsilí se neprosazovalo snadno a mnohé pokusy o změnu byly zablokovány nejen odporem starých stranických a státních struktur, ale i pasivitou či nedůvěrou části sovětské veřejnosti. Také v satelitních zemích, zvláště v NDR a v Československu, se šířil skrytý odpor mocenských elit vůči změnám v Sovětském svazu. Vedení KSC si velmi dobře uvědomovalo, že i sebemenší moskevská kritika vpádu spojeneckých vojsk v srpnu 1968 zpochybní „legitimitu“ celé normalizace. V tomto ohledu M. S. Gorbačov československé reformní komunisty zklamal a do konce svého funkčního období se od někdejšího rozhodnutí Brežněvova vedení o invazi veřejně nedistancoval.

Přestavba gradovala v roce 1987, kdy dosavadní pojetí reformního úsilí jako osvíceného tlaku shora bylo rozšířeno o požadavek široké demokratizace společnosti. Proti navrhované volební pluralitě se však postavila silná konzervativní opozice. Také zákon o státním podniku z června 1987, který měl ukončit dosavadní příkaznicko-byrokratické řízení ekonomiky, byl v praxi zcela rozmělněn a později se stal východiskem pro tzv. nomenklaturní privatizaci.

V zahraniční politice Gorbačov prosazoval zásady evropské bezpečnosti a snížení napětí mezi velmocemi. Konkrétním projevem této snahy bylo i oteplení v americko-sovětských vztazích. Velký význam mělo i Gorbačovovo vystoupení ve Štrasburku v červenci 1988, kdy na půdě Evropského parlamentu odmítl doktrínu o omezené suverenitě socialistických zemí. Tím vlastně dal ruce pryč od tamních stranických vedení, které se tak ocitly v mocenském vzduchoprázdnu. Ztráta podpory sovětského centra oslabilo satelitní režimy a sehrála klíčovou roli při jejich demontáži.

V roce 1989 se zhroutily komunistické režimy v zemích sovětského bloku. Opozice využila nabídnutou šanci uvolněných vazeb mezi

Sovětským svazem a jeho vazaly i oslabené vůle k moci u dosavadních vládců. Na zasedání nejvyšších představitelů Varšavské smlouvy v červenci 1989 v Bukurešti sovětská delegace prosadila do závěrečné rezoluce odmítnutí Brežněvovy doktríny: „Každý národ má právo zvolit si společensko-politický a ekonomický systém a státní řád, který považuje za vhodný. Žádná země nesmí diktovat průběh událostí v jiné zemi a nikdo si nesmí přivlastňovat úlohu soudce nebo rozhodčího a vměšovat se přímo či nepřímo do vnitřních záležitostí jiného státu.“

K prvnímu výraznému společenskému pohybu došlo v Polsku, kde již od ledna 1989 byla u moci vláda reformních komunistů. Ta přistoupila na rozhovory s občanskou opozicí, jejichž výsledkem byla dubnová dohoda o částečně svobodných volbách a nová legalizace „Solidarity“. Výsledky červnových parlamentních voleb potvrdily jednoznačné vítězství opozičních sil a 24. srpna 1989 sestavil novou vládu čelný politik „Solidarity“ Tadeusz Mazowiecki. Po rezignaci generála Jaruzelského byl v prosinci 1990 zvolen polským prezidentem Lech Wałęsa.

V Maďarsku se chopili iniciativy liberální komunisté, kteří se nebránili obnově politického pluralismu a tržního hospodářství. Centrem opozice se stalo „Maďarské demokratické fórum“, které ve svobodných volbách v březnu 1990 získalo téměř 43 % všech hlasů. V čele již zcela nekomunistické vlády stanul József Antal.

Kreml považoval rozdělené Německo za jeden z pilířů sovětské bezpečnosti. Kohlova Ostpolitik však do určité míry komplikovala Gorbačovovu snahu o nahrazení rigidního stranického vůdce Ericha Honeckera reformně naladěným komunistou Hansem Modrowem. Honeckerův neostalinismus ohrožoval jak realizaci Gorbačovova „socialismu s lidskou tvář“, tak životaschopnost samotné NDR. Ostatně její hospodářský systém se zcela zhroutil a země byla závislá na všestranné pomoci Spolkové republiky Německo. Moskva se obávala, že Honeckerův vytrvalý odpor vůči reformám nakonec přivedí kolaps východoněmeckého režimu. Navíc se první tajemník SED netajil svým blízkým vztahem ke konzervativní skupině Gorbačovových odpůrců v sovětském politbyru. Proto také Kreml prostřednictvím konspiračních aktivit KGB připravoval Honeckerův pád. Gorbačovovo varování, pronesené u příležitosti oslav výročí vzniku NDR v říjnu 1989, že „ti, kteří se opozdí, budou potrestáni“, bylo až příliš výmluvné. Honeckerovo vedení však prozatím vzdorovalo všem pokusům o liberalizaci. Zklamaní východoněmečtí občané reagovali masovými útoky do Spolkové republiky přes její za-

stupitelské úřady v Budapešti, Varšavě a v Praze. Maďarsko otevřelo hranice s Rakouskem. Úřady NDR si nevěděly s tímto živelným odchodem rady. Pod záštitou protestantských církví se již od září konaly protivládní demonstrace, které vyvrcholily velkou manifestací v Lipsku. Pod tímto tlakem událostí a poté, co mu politické byro SED vyslovilo nedůvěru, Erich Honecker 18. října odstoupil. Jeho nástupce Egon Krenz se sice pokusil udržet existenci NDR, ale po náhodném uřeknutí vlivného člena východoněmeckého vedení Schabowského o okamžitém uvolnění cest do zahraničí byla večer 9. listopadu 1989 otevřena Berlínská zeď a tato skutečnost byla předzvěstí brzkého konce „prvního německého státu dělníků a rolníků“.

Také v Československu zasahovala aktivita opozice stále širší vrstvy obyvatelstva. V lednu 1989 proběhl Palachův týden protestů proti absenci demokracie v zemi. Ve stejném duchu byla koncipována i petice „Několik vět“, kterou v krátkém čase podepsaly tisíce občanů. Policejní represe, které doprovázely prorůstání disentu do tzv. šedé zóny, vyvrcholily brutálním zásahem proti studentské demonstraci v Praze 17. listopadu 1989. Pobouřená veřejnost reagovala rozsáhlými manifestacemi a dožadovala se demokratizace celého politického systému. Koordinačním centrem opozice v Čechách se stalo „Občanské fórum“ v čele s Václavem Havlem a na Slovensku „Veřejnost proti násilí“. Poté, co Gorbačov před blížící se schůzkou s americkým prezidentem Bushem na Maltě varoval československé vedení před mocenským zásahem vůči vzrůstajícímu tlaku odpůrců režimu, komunisté rezignovali a ministerský předseda Ladislav Adamec přistoupil na jednání s představiteli občanského hnutí. Výsledkem těchto rozhovorů bylo vytvoření vlády premiéra Mariána Čalfy, kde již byli rovnoměrně zastoupeni jak komunisté, tak lidé z disentu. Z ústavní listiny byl vypuštěn článek o vedoucí roli KSČ v řízení společnosti. Dosavadní prezident Gustáv Husák rezignoval a 29. prosince byl novou hlavou státu zvolen Václav Havel. Svobodné volby v červnu 1990 potvrdily vítězství „Občanského fóra“ a „Veřejnosti proti násilí“.

Na rozdíl od „sametového“ průběhu mocenského zvratu v Československu, komunistická diktatura v Rumunsku zkolabovala v krvavé lázni. Od počátku 80. let se režim „titána Podunají“ Nicolae Ceauseska propadal do katastrofy. Rozsáhlá pauperizace širokých vrstev obyvatelstva dramaticky destabilizovala vnitropolitické dění, ale „conducator“ odmítl jakékoli změny systému a nadále trval na tuhé centralizaci

a direktivním řízení národního hospodářství. Gorbačov, který navštívil Bukurešť v květnu 1988, Ceauseska nepřesvědčil o naléhavosti reformy politicko-ekonomické struktury země. Ten se naopak snažil – ve spolupráci s Honeckerem, Živkovem a Jakešem – vytvořit účinnou bariéru vůči rozkladnému vlivu sovětské přestavby a v červenci 1989 se pokusil iniciovat zásah Varšavské smlouvy proti připravované vládě polské „Solidarity“. Moskva mezitím usilovně konspirovala a její skryté aktivity rezonovaly mezi armádní elitou. Inspirovala mj. i vznik „Fronty národní spásy“ a jejím favoritem se stal nomenklaturní kritik režimu osobní moci Ion Iliescu. Nicméně ještě v listopadu 1989 jednal XVI. Sjezd RKS, který v absurdní atmosféře „úspěchů“ opět zvolil N. Ceauseska generálním tajemníkem strany.

V polovině prosince však demonstrovala maďarská menšina v sedmihradském Temešváru proti národnostnímu a politickému útlaku. Samovládce poslal proti odbojnému městu bezpečnostní jednotky, které zmasakrovaly stovky jeho obyvatel. Události v Temešváru vyvolaly krátkou občanskou válku, v jejímž průběhu se k odpůrcům totality připojila i část armády. Nicolae Ceausescu a jeho manželka byli na útěku zatčeni a v snad až příliš uspěchaném procesu odsouzeni k trestu smrti. Rozsudek byl okamžitě vykonán. Koncem prosince vznikla vláda „Fronty národní spásy“, která dovedla těžce zkoušenou zemi k prvním svobodným volbám v květnu 1990.

V Bulharsku byl dlouholetý stranický vůdce Todor Živkov svržen v listopadu 1989 palácovým převratem ministra zahraničí Petra Mladena, který se pokusil o reformu dosavadního politického systému v duchu představ Gorbačovovy „perestrojky“. Proti pouhému obrození komunistické moci se postavil opoziční „Svaz demokratických sil“ Želju Želeva. Komunisté se mezitím transformovali v „Bulharskou socialistickou stranu“, ale její oslabená členská základna nedokázala dlouho vzdorovat soustředěnému tlaku občanské opozice. V srpnu 1990 byl Želju Želev zvolen prezidentem republiky a v prosinci téhož roku sestavil koaliční kabinet Dimitar Popov.

V Albánii zkorodoval neostaliniistický režim až na počátku devadesátých let. V relativně svobodných volbách v roce 1992 zvítězila „Demokratická strana“ vedená Salim Berishou.

Sjednocení Německa

Finální tečkou za studenou válkou bylo sjednocení Německa. Novému východoněmeckému vedení Hanse Modrowa se nepodařilo stabilizovat vnitropolitickou situaci a pokračující masové demonstrace obyvatelstva zpochybnily legitimitu NDR. S novou iniciativou vystoupil 28. listopadu západoněmecký kancléř Helmut Kohl. Na zasedání Spolkového sněmu přednesl desetibodový program konfederativního srůstání obou německých států. Tato perspektiva byla sice Modrowem vzápětí odmítnuta, ale rozhodnutí o německé budoucnosti bylo především v rukou mocností někdejší antihitlerovské koalice. Američané podpořili myšlenku sjednocení, její realizaci však podmínili souhlasem se čtyřmi zásadami – aliančním kontextem integračního procesu, respektem vůči stále trvající odpovědnosti vítězů druhé světové války, uznáním poválečných hranic v Evropě a nenásilným průběhem státoprávních změn. Jediná diskrepance mezi Washingtonem a Bonnem vznikla kolem problému polských hranic. Prezident Bush trval na jejich potvrzení ještě před sjednocením.

Sovětský svaz se snažil zablokovat celý tento proces tím, že zdůrazňoval význam geopolitické rovnováhy, která by mohla být sjednocením Německa narušena. Gorbačovova negace rezonovala ve Velké Británii a ve Francii. Jak Margaret Thatcherová, tak François Mitterand se shodovali v základním, že „znovusjednocení Německa není otázkou dne“. Britská předsedkyně vlády se obávala vzniku hospodářsky a politicky silného celku a tím i posunu dosavadního těžiště evropské politické osy. Také francouzský prezident ubezpečoval ještě v prosinci 1989 východoněmecké politiky, že se mohou zcela „spolehnout na solidaritu Francie s Německou demokratickou republikou.“ Na maltské schůzce s G. Bushem se M. S. Gorbačov mohl oprávněně dovolávat britských a francouzských výhrad vůči dění v Německu. Sovětský ministr zahraničí